

TIL BIRLIKLARINING KATEGORIYALASHUVI: NAZARIY ASOSLAR VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Gulumov Maqsud

Urganch innovatsion universiteti

"O'zbek va xorijiy filologiya" kafedrası o'qituvchisi.

gulumovmaqsudbek@gmail.com

Yangiboyeva Umida

Urganch innovatsion universiteti 1-kurs talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15625837>

Annotatsiya. Mazkur maqola til birliklarining kategoriyalashuvi masalasini zamonaviy lingvistik tadqiqotlar nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi. Tadqiqot til birliklarini tasniflash prinsiplari, ularning ierarxik tuzilishi va funksional xususiyatlari tahlil qilingan. Maqolada struktural, funksional va kognitiv tilshunoslik yo'nalishlaridagi kategoriyalash yondashuvlari mukayasa qilinadi. Natijalar til birliklarining kategoriyalashuvida semantik, sintaktik va pragmatik mezonlarning o'zaro ta'sirini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: til birliklari, kategoriyalash, lingvistik tasnif, struktural tilshunoslik, funksional grammatika.

КАТЕГОРИЗАЦИЯ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос о категоризации языковых единиц с точки зрения современных лингвистических исследований. В исследовании проанализированы принципы классификации языковых единиц, их иерархическая структура и функциональные особенности. В статье будут доработаны подходы к категоризации в области структурной, функциональной и когнитивной лингвистики. Результаты показывают взаимодействие семантических, синтаксических и прагматических критериев в категоризации языковых единиц.

Ключевые слова: языковые единицы, категоризация, лингвистическая классификация, структурная лингвистика, функциональная грамматика.

CATEGORIZATION OF LANGUAGE UNITS: THEORETICAL FOUNDATIONS AND MODERN APPROACHES

Abstract. This article considers the issue of categorization of language units from the point of view of modern linguistic research. The study analyzed the principles of classification of language units, their hierarchical structure and functional characteristics. The paper mukayasa categorization approaches in the areas of structural, functional and cognitive linguistics. The results show the interaction of semantic, syntactic and pragmatic criteria in the categorization of language units.

Keywords: Language units, categorization, linguistic classification, structural linguistics, functional grammar

KIRISH

Til birliklarining kategoriyalashuvi zamonaviy tilshunoslikning eng muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Til tizimining murakkab tuzilishi va uning har xil darajadagi birliklarini to'g'ri

tasniflash muammosi ko'plab tilshunoslarning e'tiborini jalb qilgan [1]. Kategoriyalash jarayoni nafaqat nazariy ahamiyatga ega, balki amaliy tilshunoslik, til o'qitish va mashina tarjimai kabi sohalarida ham keng qo'llaniladi.

Til birliklarining kategoriyalashuvi muammosi XX asrning boshlaridan buyon faol o'rganilmoqda. Ferdinand de Saussure, Leonard Bloomfield, Noam Chomsky kabi yirik tilshunoslarning ishlarida bu masala turli jihatdan yoritilgan [2]. Zamonaviy davrda esa kognitiv tilshunoslik, funksional grammatika va tipologik tadqiqotlar yangi yondashuvlarni taklif etmoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi til birliklarining kategoriyalashuvi tamoyillarini tahlil qilish va zamonaviy tilshunoslikdagi turli yondashuvlarni mukayasa qilishdir. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: til birliklarining asosiy turlarini aniqlash, kategoriyalash mezonlari va prinsiplarini tahlil qilish, turli tilshunoslik maktablarining yondashuvlarini solishtirish.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanilgan: tavsifiy-tahliliy metod, mukayasali tahlil, sintez va umumlashtirish metodlari. Adabiyotlar tahlili zamonaviy va klassik tilshunoslik asarlariga asoslangan.

Struktural tilshunoslik vakoillari til birliklarini asosan shakl va taqsimot prinsipi bo'yicha tasniflaydilar. Leonard Bloomfield o'z "Language" asarida til birliklarini morfema, so'z, sintaktetik birlik kabi darajalar bo'yicha taqsimlagan [3]. Bu yondashuv til birliklarining ierarxik tuzilishini ta'kidlaydi va har bir daraja o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi ko'rsatiladi.

Noam Chomskyning generativ grammatika nazariyasi til birliklarining kategoriyalashuviga yangicha yondashuv olib keldi. Uning fikricha, til birliklari chuqur struktura va yuzaki struktura o'rtasidagi transformatsiya jarayonlari orqali hosil bo'ladi [4]. Bu yondashuv sintaktik kategoriyalarning universal xarakterini ta'kidlaydi.

Funksional tilshunoslik vakoillari, xususan, M.A.K. Halliday til birliklarini ularning nutqdagi funksiyasi asosida tasniflashni taklif qiladi [5]. Bu yondashuvda til birliklari metafunksional darajalar - ideatsional, interpersonal va tekstual funksiyalar bo'yicha tahlil qilinadi. Simon Dik ham funksional grammatika doirasida til birliklarining pragmatik jihatlarini hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi [6].

Kognitiv tilshunoslik sohasida George Lakoff va Mark Johnson metafora nazariyasi orqali til birliklarining kategoriyalashuvini tushuntiradilar [7]. Ularning fikricha, til birliklari insonning kognitiv faoliyati natijasida kategoriyalashadi va bu jarayon metaforik xarakterga ega.

O'zbek tilshunosligida ham bu masala keng o'rganilgan. A.G'ulomov va boshqalar o'zbek tili grammatikasida til birliklarining tizimli tahlilini bergan [8]. G.Shodmonqulov o'zbek tili morfologiyasida so'z turkumlarining kategoriyalashuvi masalasini chuqur tahlil qilgan [9].

Zamonaviy rus tilshunosligida V.A. Beloshapkova va boshqalar til birliklarining struktural-semantik tahlilini ishlab chiqqan [10]. Bu yondashuvda til birliklari ham struktural, ham semantik jihatdan tekshiriladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, til birliklarining kategoriyalashuvi muammosi ko'p jihatli va murakkab masaladir. Turli tilshunoslik yo'nalishlarining yondashuvlari o'ziga xos afzallik va kamchiliklarga ega.

Struktural yondashuv til birliklarining shakl va taqsimot xususiyatlarini aniq belgilash imkonini beradi. Biroq bu yondashuv til birliklarining ma'naviy jihatlarini yetarlicha hisobga olmaydi. Morfema, so'z, so'z birikmasi, gap kabi asosiy darajalar aniq belgilanar ekan, ularning semantik munosabatlari noaniq qoladi.

Generativ grammatika sintaktik kategoriyalarning universal tamoyillarini ochib beradi.

X-bar nazariyasi barcha tillarda umumiy bo'lgan sintaktik tuzilmalarni aniqlaydi. Biroq bu yondashuv til birliklarining nutqdagi real ishlatilishini yetarlicha tushuntira olmaydi.

Funksional yondashuv til birliklarining kommunikativ vazifalarini hisobga oladi. Bu yondashuv ayniqsa pragmatika va diskurs tahlili uchun foydali. Hallidayning metafunksional modeli til birliklarining har xil kontekstlardagi vazifalarini tushunishga yordam beradi. Biroq bu yondashuv ba'zan haddan tashqari murakkab bo'lib chiqadi.

Kognitiv yondashuv til birliklarining inson ongidagi aks etish jarayonlarini ochib beradi.

Prototip nazariyasi va kategoriyalarning ierarxik tuzilishi haqidagi g'oyalar til birliklarining psixolingvistik asoslarini tushuntiradi. Ammo bu yondashuv ba'zan empirik dalillarga kam tayanadi.

O'zbek tilshunosligidagi yondashuvlar struktural va funksional prinsiplarni uyg'unlashtiradi. Bu o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishga imkon beradi.

Agglutinatив til xususiyatlari morfologik kategoriyalarning o'ziga xos tuzilishini shakllantiradi.

Zamonaviy tadqiqotlar interdistsiplinar yondashuvni talab qiladi. Kompyuter lingvistikasi, neyrolingvistika va psixolingvistika yutuqlari til birliklarining kategoriyalashuvini yangi nuqtai nazardan ko'rib chiqishga imkon bermoqda. Mashina o'rganish algoritmlari til birliklarini avtomatik tasniflash imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

Til birliklarining kategoriyalashuvida semantik, sintaktik va pragmatik mezonlar o'zaro ta'sir qiladi. Yagona mezon asosida to'liq tasnif yaratish mumkin emas. Shuning uchun ko'p jihatli yondashuv zarur.

XULOSA

Til birliklarining kategoriyalashuvi zamonaviy tilshunoslikning fundamental masalalaridan biri bo'lib qolmoqda. Turli yondashuvlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, bu masalani hal qilish uchun kompleks yondashuv zarur. Struktural, funksional va kognitiv yondashuvlarning uyg'unligi eng samarali natija beradi.

Kelajakda bu sohada interdistsiplinar tadqiqotlar rivojlanishi kutilmoqda. Kompyuter texnologiyalari va sun'iy intellekt yutuqlari til birliklarini yanada aniqroq va samarali tasniflash imkoniyatlarini yaratadi. O'zbek tilshunosligida ham bu yo'nalishdagi tadqiqotlarni kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

REFERENCES

1. Crystal, D. (2008). A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford: Blackwell Publishing.

2. Saussure, F. de. (1916). Course in General Linguistics. Paris: Payot.
3. Bloomfield, L. (1933). Language. New York: Holt, Rinehart and Winston.
4. Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge: MIT Press.
5. Halliday, M.A.K. (1994). An Introduction to Functional Grammar. London: Edward Arnold.
6. Dik, S.C. (1997). The Theory of Functional Grammar. Berlin: Mouton de Gruyter.
7. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.
8. G'ulomov, A., Asqarova, M. (2010). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'qituvchi.
9. Shodmonqulov, G. (2001). O'zbek tili morfologiyasi. Toshkent: Fan.
10. Белошاپкова, В.А. (1997). Современный русский язык. Москва: Азбуковник.